

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

Денисик Г. І., Воловик В. М.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Етнокультурне ландшафтознавство: перспективні напрями досліджень

Розглянуто особливості формування етнокультурного ландшафтознавства в другій половині ХХ і можливі шляхи його розвитку в першій половині ХХІ століть. Виділено перспективні напрями розвитку етнокультурного ландшафтознавства, серед яких дослідження: парадинамічних і парагенетичних взаємозв'язків між антропогенними ландшафтами, процесів взаємодії ландшафтно-технічних систем з навколишнім середовищем, вертикальної і висотної диференціації етнокультурних ландшафтів, мікроосередкових і похідних процесів в їх структурі, симетрії та асиметрії етнокультурних ландшафтів, можливості їх заповідання; показано, що подібні дослідження етнокультурних ландшафтів реальний шлях до їх раціонального використання та планування у майбутньому.

Ключові слова: антропогенний ландшафт, етнокультурний ландшафт, дослідження, нові напрями, розвиток, перспективи використання.

Денисик Г.И., Воловик В.Н. Этнокультурное ландшафтоведение: перспективы направлений исследований. Рассмотрено особенности формирования этнокультурного ландшафтоведения во второй половине ХХ и возможные пути его развития в первой половине ХХІ столетий. Выделены перспективные направления развития этнокультурного ландшафтоведения, среди которых исследование: парадинамических и парагенетических взаимосвязей между этнокультурными ландшафтами, процессов взаимодействия ландшафтно-технических систем с окружающей средой, вертикальной и высотной дифференциации этнокультурных ландшафтов, микроочаговых и производных процессов в их структуре; симметрии и асимметрии этнокультурных ландшафтов, возможности их заповедания; показано, что подобные исследования этнокультурных ландшафтов реальный путь к их рациональному использованию и планированию в будущем.

Ключевые слова: антропогенный ландшафт, этнокультурный ландшафт, исследования, новые направления, развитие, перспективы использования.

Denysyk G.I., Volovyk V. V. Ethnocultural landscape studies: the prospects for research directions.

The features of formation of ethnocultural landscape management in the second half of the twentieth and possible ways of its development in the first half of XXI century considered. The possible ways of development of ethnocultural landscape management considered, including research: paradinamic and paragenetic relationships between ethnocultural landscape, the interaction of landscape and technical systems with the environment, altitude and vertical differentiation of ethnocultural landscapes, microfoci and derivative processes in their structure, symmetry and asymmetry of the ethnocultural landscapes, the possibility of their reservation; similar studies of ethnocultural landscapes real way to their management and planning for the future was shown. Selected promising directions of research of ethnocultural landscapes will enable to really plan and justify prospects of landscape development of the future of any region, including Ukraine. It must be remembered that the complete replacement of the natural nature of ethnocultural, natural landscapes by anthropogenic will not only not ensure the balanced development of a region or a country, but will also significantly accelerate their destruction. Normal development can only be achieved as a result of a balanced combination in the existing or new landscape structure of the region, and then in the landscape area of the surface, perfect in the socio-ecological aspect of the ethnocultural and natural landscapes, which most securely guarantee the stability of the environment through the homeostasis of the biosphere.

Keywords: anthropogenic landscape, ethnocultural landscape, research, new trends, development, prospects.

Наявність проблеми. Аналіз проведених з 2000 року різнорангових конференцій та опублікованих праць, окремих статей, підручників і навчальних посібників, дає можливість стверджувати, що серед нових напрямів розвитку антропогенного ландшафтознавства започаткованих у другій половині ХХ сторіччя, етнокультурне ландшафтознавство розвивається найбільш динамічно. Це підтверджується й публікаціями інших авторів, присвячених аналізу розвитку ландшафтознавства в Україні [2, 12].

Наприкінці другого десятиріччя ХХІ сторіччя антропогенне ландшафтознавство в Україні завершило перший етап свого розвитку результатом якого є не лише відомі теоретичні напрацювання і детальне пізнання окремих класів антропогенних ландшафтів, але й формування нових перспективних напрямів досліджень етнокультурного ландшафтознавства. Це значно вищий рівень, новий етап пізнання культурних ландшафтів, основний розвиток якого припадає на першу половину ХХІ сторіччя.

Аналіз попередніх публікацій. Гуманізація американської географії (К. Зауер, Р. Хартшорн, В. Зелінські, П. Е. Джеймс, Дж. Б. Джексон) багато в чому зумовлена необхідністю повороту концепції культурного / етнокультурного ландшафту в наукову і суспільно-політичну сфери: полікультурне товариство вимагало збереження етнокультурних пам'яток. У Німеччині ландшафтознавство розвивається як гуманітарний та соціологічний напрями (О. Шлютер, Е. Нееф), успадкувавши традиції німецької антропогеографії. Саме тут у дослідженнях культурних ландшафтів застосовуються екзистенційні, феноменологічні, перцепційні підходи. Проявляється інтерес до вивчення культурних ландшафтів регіонального рівня, які розкривають регіонально-культурну розмаїтість німецьких земель, а також культурних ландшафтів історичних міст. У французькій гуманістичній географії (Е. Реклю, В. де ля Блаш, П. Клаваль), формується гуманістичне трактування культурного ландшафту як території, у межах якої взаємодіють природні, соціальні та культурні фактори та, як наслідок, формується характерний стиль життя людини. У американській та європейській школах культурної географії склалося поняття ландшафту як продукту освоєння певною етнокультурою або етнокультурами певного фізичного простору (території). Ландшафтний комплекс вміщує не лише культурні елементи як свої складові, а сам є культурним артефактом, формою культури [1].

Розробка проблематики культурного ландшафту в руській географії відбувається з 90-х років ХХ сторіччя. У цей період формується поняттєво-термінологічний апарат, формуються різні концепції поняття культурного ландшафту, розробляється система методів, проводяться перші польові дослідження культурних ландшафтів. У вивченні культурного ландшафту в руській географії виділяють три етапи – антропогеографічний, антропогенний і гуманітарний. Розвиваються нові ландшафтно-орієнтовані дисципліни – ландшафтна естетика (В. А. Ніколаєв), культурний ландшафт як об'єкт спадщини (Ю. А. Веденін), концепція антропогенного ландшафтогенезу (В. А. Нізовцев), ландшафтне планування (Е. Ю. Колбовський, А. В. Дроздов), етнокультурне ландшафтознавство (В. М. Калуцков). Застосування ландшафтних методів досліджень є важливим здобутком у сфері соціальної, політичної, культурної географій (В. А. Колосов, М. С. Мироненко), етнічної екології (А. М. Ямсков) [2].

Українські географи розвивають концепцію етнокультурного ландшафту починаючи з кінця ХХ сторіччя і сформувався кілька напрямів:

– *культурний ландшафт* з погляду антропогенного ландшафтознавства (Денисик Г. І., 2010 [9]), де етнокультурний ландшафт тотожний культурному;

етнокультурний ландшафт в антропогенному ландшафтознавстві. Напрямок формується з кінця XX – початку XXI сторіччя. Сформовано поняття етнічного (Романчук С. П., 2005) та етнокультурного ландшафту (Воловик В. М., 2013), введено поняття «тафального» ландшафту (Воловик В. М., 2000). Вивченню поняття етнічного і сакрального ландшафту присвячені розділи монографії М. Д. Гродзинського (2005);

– *охорона етнокультурних ландшафтів*. У зв'язку з необхідністю охорони етнокультурної спадщини країни, активізувались теоретико-методологічні дослідження етнокультурних ландшафтів (Воловик В. М., 2010, 2013); оспадкування культурного / етнокультурного ландшафту (Тютюнника Ю. Г., 2010);

– *напрямок гуманістичної географії*, який перетинається з етнокультурним ландшафтознавством (Пащенко В. М., 2000);

– *культурно-географічний*, у якому ландшафт розглядають як індикатор культури (Любіцева О. О., 1998), виділено узагальнену модель культурологічного підходу у географії, зазначаючи, що модель діє у ландшафтознавстві, соціальній географії, етногеографії, історичній географії, географії культури [4].

Мета – прогнозувати можливий розвиток етнокультурного ландшафтознавства в Україні на період до 2050 року: формування організаційних структур, нових напрямів розвитку та значення етнокультурного ландшафтознавства у проектуванні ландшафтів майбутнього.

Результати дослідження. Поступово виокремлюється регіон детального пізнання антропогенних ландшафтів – лісополе України [10]. У цій унікальній структурі зосереджено головне багатство України: кількість населення, основні види корисних копалин й родючі ґрунти, промислові підприємства й розвинуте сільське господарство. Уже понад 7 тис. років лісостеп України активно освоюється етносами. Натуральні ландшафти тут повністю замінені антропогенними і процеси антропогенізації сучасних ландшафтів продовжують поглиблюватись. Зрозуміло, що природний потенціал лісостепу–лісополя України не безмежний. У першу чергу це стосується продуктивності культурних ландшафтів та особливостей їх етнічного природокористування. Раціональне використання етнокультурних ландшафтів потребує їх детальних досліджень, а це в свою чергу вимагає підготовки висококваліфікованих фахівців з антропогенного ландшафтознавства. Упродовж минулих 18 років, на кафедрі географії природничо-географічного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського така підготовка частково здійснена. Зараз тут сформувався своєрідний центр підготовки фахівців з антропогенного ландшафтознавства які успішно працюють у межах означеного регіону України.

Зусиллями цих та інших науковців, вихованців Вінницької школи антропогенного ландшафтознавства, завершується детальне вивчення антропогенних та етнокультурних ландшафтів Поділля (модельний регіон) [13], продовжуються дослідження антропогенних ландшафтів Правобережної України [7]. Видані навчальні посібники з антропогенного та етнокультурного ландшафтознавства [5, 11], а також публікується науково-популярна серія книг «Земля подільська». Наукові праці з антропогенного ландшафтознавства публікуються у «Наукових записках ВДПУ. Серія: географія», що видаються з 2001 року. У подальшому буде завершено видання регіональних серій монографій

«Антропогенні ландшафти Поділля» (до 2020 р.), «Природа і ландшафти Поділля» (до 2020 р.), «Антропогенні ландшафти Правобережної України» (до 2025 р.), монографій «Сакральні ландшафти», «Тафальні ландшафти» (до 2019 р.), науково-популярної серії збірок «Земля Подільська» (до 2022 р.).

Для збалансованого функціонування ландшафтів України та окремих її регіонів необхідно не лише продовжити уже усталені дослідження, зокрема пізнання окремих класів антропогенних ландшафтів (каркасних селитебних та дорожніх, сакральних, тафальних тощо), але й розвивати нові перспективні напрями дослідження етнокультурних ландшафтів. Це буде значно вищий рівень пізнання, що дасть можливість краще зрозуміти їх «глибинну» суть.

До нових і перспективних напрямів досліджень етнокультурних ландшафтів України відносимо:

– дослідження парадинамічних і парагенетичних взаємозв'язків між ландшафтними комплексами як натуральних, так і уже виділених й частково пізнаних класів антропогенних ландшафтів, зокрема – селитебних і промислових, селитебних і дорожніх, сільськогосподарських й лісових антропогенних, сільськогосподарських й дорожніх, сакральних, тафальних і селитебних тощо. Динаміка ландшафтів – один з найменш опрацьованих розділів ландшафтознавства. Ще менше публікацій з динаміки етнокультурних ландшафтів;

– пізнання процесів взаємодії ландшафтно-інженерних та ландшафтно-техногенних систем з довкіллям, особливо у контексті етнохронотопу [2]. Часто упродовж життя лише одного покоління людей ландшафтно-інженерні системи зароджувались, активно функціонували й занепадали. Вивчення «досвіду» їх етнічного впливу на довкілля допоможе уникнути низки екологічних проблем у майбутньому;

– дослідження вертикальної та висотної диференціації етнокультурних ландшафтів і зумовлених ними динамічних процесів. Особливо це стосується каркасних селитебних і промислових ландшафтів, де продовжує активно формуватися двоярусна (підземна і наземна) структура унікальних ландшафтних комплексів, котрі, як не дивно, мають цікаве майбутнє. Висотна диференціація гірських етнічних ландшафтів дослідження значно краще ніж рівнинних;

– дослідження розвитку та функціонування мікросередкових процесів у структурі сучасних етнокультурних ландшафтів. Ландшафтно- і екологічно дестабілізоване середовище характеризується аномально швидкими змінами структурної організації геокомпонентів і ландшафтних комплексів та взаємозв'язків між ними. В таких умовах активно розвиваються мікросередкові процеси – прояв нових ландшафтних, екологічних, енергетичних, речовинних та інших зв'язків, що формуються у навколишньому середовищі. Їх вивчення є перспективним. З одного боку – мікросередкові процеси розкривають причини й механізм плинних тенденцій трансформації на локальному рівні та можливу перспективу їх регіоналізації, а з іншого – враховуючи їх індикаторне значення, відкривається шлях до управління станом природного середовища і можливість попередження виникнення небажаних або агресивних процесів та явищ на ранніх стадіях їх розвитку [6];

– дослідження специфіки похідних процесів в етнокультурних ландшафтах. Насамперед, це стосується промислових (особливо гірничопромислових), селитебних, тафальних ландшафтів. За минулі 50-60 років активний розвиток похідних процесів спостерігається в усіх класах етнокультурних ландшафтів й в

усіх регіонах України. Від інших, вони відрізняються тим, що у більшості випадків похідні процеси є передбачуваними. Райони їх майбутнього розвитку відомі, а значить прояв небажаних похідних процесів можна прогнозувати, що робить їх дослідження перспективними;

– дослідження симетрії й асиметрії ландшафтів та пов'язаних з цими явищами їх розвитку. У перспективі саме через дослідження симетрії й асиметрії етноландшафтних комплексів можна буде вирішити низку проблем пов'язаних з раціональним природокористуванням у межах височин, передгірських й гірських територій. Явищу симетрії й асиметрії в природі більше уваги приділяють математики, фізики, біологи. Географи й ландшафтознавці лише починають вивчати окремі особливості етнокультурних ландшафтних комплексів, що зумовлені їх симетрією й асиметрією;

– дослідження унікальних та оригінальних етнокультурних об'єктів й територій. Їх тривалий період формування, різноманіття й своєрідність призвели до виокремлення в структурі етнокультурних ландшафтів не лише оригінальних, але й унікальних територій та об'єктів, частина з яких уже зараз є складовими національної спадщини.

Висновок. Виокремлені перспективні напрями дослідження етнокультурних ландшафтів дадуть можливість реально планувати й обґрунтовувати перспективи розвитку ландшафтів майбутнього будь-якого регіону, зокрема й України. При цьому необхідно пам'ятати, що повна заміна натуральної природи антропогенною, натуральних ландшафтів антропогенними не лише не забезпечить збалансованого розвитку регіону чи країни, але й значно прискорить їх руйнацію. Нормального розвитку можна досягти лише внаслідок збалансованого поєднання в наявній або новій структурі ландшафтів регіону, а потім і в ландшафтній сфері Землі, досконалих у соціально-екологічному аспекті етнокультурних і натуральних ландшафтів, які найбільш надійно гарантують стабільність довкілля за рахунок гомеостазу біосфери.

1. Воловик В. М. Аналіз концепцій культурного ландшафту в американській та європейській географії / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 166-175.
2. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування : [монографія] / В. М. Воловик. – Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – 464 с.
3. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля : [монографія] / В. М. Воловик. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 270 с.
4. Воловик В. М. Концепція етнокультурного ландшафту в українській географії / В. М. Воловик // Ландшафтознавство: стан, проблеми, перспективи : Матеріали міжнародної наукової конференції присвяченої 70-річчю заснування кафедри фізичної географії, 60-річчю діяльності Львівської школи ландшафтознавства, 110-річчю з дня народження професора К. І. Геренчука і 80-річчю з дня народження професора Г. П. Міллера (22-27 вересня 2014 р.). – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – С. 4-5.
5. Воловик В. М. Основи етнокультурного ландшафтознавства : Навчальний посібник. Видання 2-е, доповнене / В. М. Воловик. – Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. – 180 с.
6. Денисик Б. Г. Процеси і явища в рекреаційних мікросередках / Б. Г. Денисик // В кн.: Денисик Г. І. Рекреаційні ландшафти Поділля [монографія] / Г. І. Денисик, В. М. Воловик. – Вінниця : Твори, 2017. – С. 12-22.
7. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г. І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
8. Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство у першій половині ХХІ століття / Г. І. Денисик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2013. – Вип. 25. – С. 7-12.

9. Денисюк Г. І. Культурний ландшафт: загальні ознаки / Г. І. Денисюк // Культурний ландшафт: теорія і практика : збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисюка]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 3-4.
10. Денисюк Г. І. Лісополе України : [монографія] / Г. І. Денисюк. – Вінниця : ПП «Видавництво «Тезис», 2001. – 284 с.
11. Денисюк Г. І. Нариси з антропогенного ландшафтознавства / Г. І. Денисюк, В. М. Воловик. – Вінниця : Гіпаніс, 2001. – 170 с.
12. Денисюк Г. І. Перспективні напрями розвитку антропогенного ландшафтознавства / Г. І. Денисюк // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: География. – Том: 21 (60). – №2. – 2008. – С. 51-54.
13. Серія : «Антропогенні ландшафти Поділля» [За ред. Г.І.Денисюка]. – Вінниця : Едельвейс і К, 2005-2018.

1. Volovyk V. M. Analiz kontseptsii kulturnoho landshtafu v amerykanskii ta yevropeiskii heohrafiu / V. M. Volovyk // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Heohrafiia. – Vinnytsia, 2009. – Vyp. 19. – S. 166-175.
2. Volovyk V. M. Etnokulturni landshtafy: rehionalni struktury i pryrodokorystuvannia : [monohrafiia] / V. M. Volovyk. – Vinnytsia : TOV «Vinnytska miska drukarnia», 2013. – 464 s.
3. Volovyk V. M. Etnokulturni landshtafy mistechok Podillia : [monohrafiia] / V. M. Volovyk. – Vinnytsia : VNTU, 2011. – 270 s.
4. Volovyk V. M. Kontseptsiiia etnokulturnoho landshtafu v ukrainskii heohrafiu / V. M. Volovyk // Landshaftoznavstvo: stan, problemy, perspektyvy : Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii prysviachenoi 70-richchiu zasnuvannia kafedry fizychnoi heohrafiu, 60-richchiu diialnosti Lvivskoi shkoly landshtafoznavstva, 110-richchiu z dnia narodzhennia profesora K. I. Herenchuka i 80-richchiu z dnia narodzhennia profesora H. P. Millera (22-27 veresnia 2014 r.). – Lviv : Vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2014. – S. 4-5.
5. Volovyk V. M. Osnovy etnokulturnoho landshtafoznavstva : Navchalnyi posibnyk. Vydannia 2-e, dopovnene / V. M. Volovyk. – Vinnytsia : TOV «Vinnytska miska drukarnia», 2015. – 180 s.
6. Denysyk B. G. Protsesy i yavyshecha v rekreatsiinykh mikrooseredkakh / B. H. Denysyk // V kn.: Denysyk G. I. Rekreatsiini landshtafy Podillia [monohrafiia] / G. I. Denysyk, V. M. Volovyk. – Vinnytsia : Tvory, 2017. – S. 12-22.
7. Denysyk G. I. Antropohenni landshtafy Pravoberezhnoi Ukrainy / G. I. Denysyk. – Vinnytsia: Arbat, 1998. – 292 s.
8. Denysyk G. I. Antropohenne landshtafoznavstvo u pershii polovyni XX stolittia / G. I. Denysyk // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Heohrafiia. – Vinnytsia, 2013. – Vyp. 25. – S. 7-12.
9. Denysyk G. I. Kulturnyi landshtaf: zahalni oznaky / G. I. Denysyk // Kulturnyi landshtaf: teoriia i praktyka : zbirnyk naukovykh prats [za red. G. I. Denysyka]. – Vinnytsia : PP «Edelweis i K», 2010. – S. 3-4.
10. Denysyk G. I. Lisopole Ukrainy : [monohrafiia] / G. I. Denysyk. – Vinnytsia : PP «Vydavnytstvo «Tezys», 2001. – 284 s.
11. Denysyk G. I. Narisy z antropohennoho landshtafoznavstva / G. I. Denysyk, V. M. Volovyk. – Vinnytsia : Hipanis, 2001. – 170 s.
12. Denysyk G. I. Perspektyvni napriamy rozvytku antropohennoho landshtafoznavstva / G. I. Denysyk // Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsyonalnogo unyversyteta imeny V. Y. Venrnadskoho. Seriya: Heohrafiia. – Tom: 21 (60). – №2. – 2008. – S. 51-54.
13. Seriya : «Антропогенні ландшафти Поділля» [За ред. Г. І. Денисюка]. – Вінниця : Edelweis i K, 2005-2018.

Подано до редакції 22.12.2017

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич